

УДК 903.5"637"

Фоменко В. М.

ПОХОВАННЯ ЗМІШАНОГО ЯМНО-КАТАКОМБНОГО ТИПУ В БУГО-ІНГУЛЕЦЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

Статтю присвячено виділенню й аналізу групи поховань змішаного ямно-катакомбного типу, які фіксують у Буго-Інгулецькому межиріччі початок і тривалість співіснування пізньоямних племен з ранньокатакомбними (східнокатакомбними) та носіями інгульської культури. Визначається хронологія цієї групи.

Сьогодні майже ні в кого із спеціалістів, які займаються проблемами ямної та катакомбної спільностей, не виникає сумніву щодо тривалого співіснування й контактів поміж носіями цих культурних утворень. Крапку в дискусії з цього приводу, здається, ставлять результати останніх досліджень С. Ж. Пустовалова та Д. Я. Телегіна. Ними зібрана й опрацьована велика добірка радіокарбонівих дат, зокрема, понад 70 визначень для катакомбних поховань з Донеччини, Приазов'я, Нижнього Подніпров'я і Правобережжя Дніпра. Виявляється, що донецька (ранньокатакомбна, або східнокатакомбна, за С. Ж. Пустоваловим) та інгульська культури не тільки синхронні протягом не менше 800 років пізньоямній, а й усі вони закінчують існування одночасно [1].

Цей загальний висновок, зроблений для широкіх теренів, не знімає питань, пов'язаних із зародженням, специфікою і наслідками співіснування катакомбних племен у межах конкретних регіональних варіантів ямної культури. До джерел, які дають можливість звернутись до їх розробки, належать, зокрема, пам'ятки так званого змішаного ямно-катакомбного типу. Представлені вони переважно похованнями. Такі пам'ятки досліджувались на Нижньому Дніпрі, Середньому Дону, у Калмикії й розглянуті у спеціально присвячених їм роботах О. Г. Шапошнікової [2], С. А. Васильченко [3], З. П. Мариної [4], В. І. Погорелова [5], В. А. Фісенка [6] та ін.

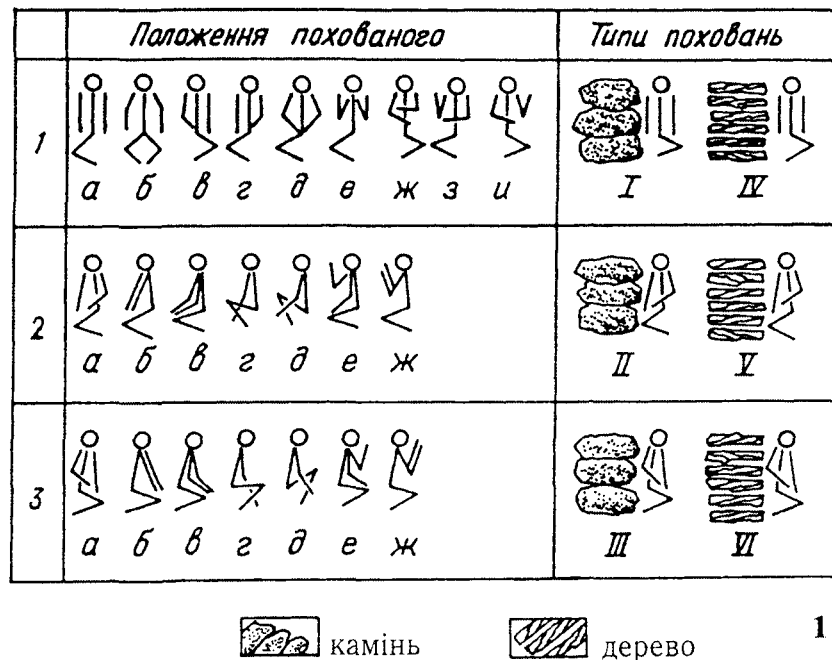
На матеріалах Буго-Інгулецького межиріччя

питання про можливість і характер взаємозв'язків ямної і катакомбної культур та про їхню хронологічну близькість уперше було порушене в 1970 р. Н. Г. Єлагіною та В. Г. Петренком [7]. Однак для конкретного аналізу виразних поховань «ямно-катакомбного часу», за термінологією названих дослідників, тоді бракувало.

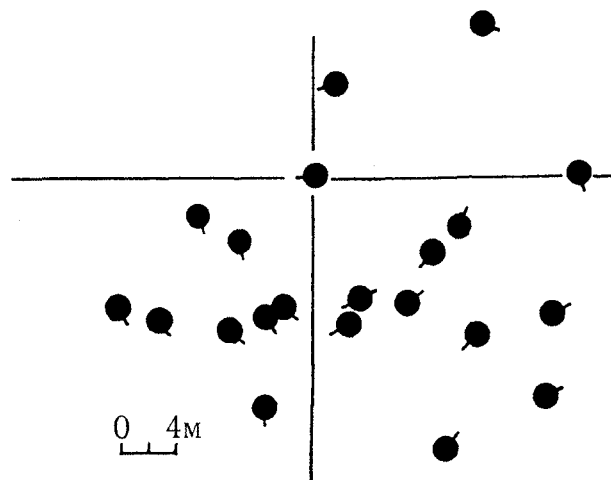
Тепер завдяки значно зрослій джерельній базі ямно-катакомбні пам'ятки стало можливим визначити і в цьому регіоні. В масиві південнобузького варіанту ямної культурно-історичної спільності (майже 2000 могил) до них належить 21 поховання з інвентарем катакомбного вигляду. Якщо останній не брати до уваги, на перший погляд вони нічим не відрізняються від пізньоямних захоронень I-VI обрядових груп або типів (рис. 1:1) [8].

Серед виділених пам'яток є одне основне поховання, решта - впускні у більш давні кургани. Там вони звичайно розташовані в південних секторах насипів у межах від 110° до 250° на відстані 6—14 м від центру. Тільки поодинокі могили трапляються в північно-східному секторі (рис. 1:2).

За конструкцією і розмірами поховальні споруди практично не відрізняються від могил власне ЯК регіону. Основне захоронення здійснено у простій ґрунтовій ямі, спущеній з рівня давнього горизонту (Новопетрівка I, 2/10); *впускні*, де це вдалося простежити, влаштовані в ямах з уступами. Більшість могил (71,4 %) була перекрита

1

2

Рис. 1. Положення кістяків у обрядових групах (типах) поховань південно-бузького варіанту ЯКЮ (1) та схема розташування ямно-катакомбних могил (2)

дерев'яними плахами, колодами або жердинами, інші - кам'яними плитами. Камери для небіжчика нижче уступу у плані прямокутні із заокругленими кутами та вертикальними стінками. Розміри залежали від віку померлого й становили 0,8-1,75 x 0,5-1,0 м. У чотирьох могилах на дні простежені сліди рослинних підстилок, а в одному з поховань (Костянтинівка, 1931 р., 2/4) щілини між плахами перекриття були замазані зеленою глиною.

Положення кістяків встановлено у 20 похованнях. Для них властиві дві з трьох основних позицій - скорчена на спині та скорчена на лівому боці (відповідно 10 та 8 поховань).

У першій позиції домінує варіант 1а (7 випадків), коли обидві руки простягнуті вздовж тулуба. Поодинокі кістяки з однією рукою, покладеною на тазі (варіанти 1в, 1г) або ж піднесеною до обличчя (варіант 1й). Майже всі скорчені на лівому боці скелети (третя позиція) лежали у варіанті 3а: з лівою рукою, простягнутою до ніг, а правою - на тазі чи впоперек живота. Один кістяк адорований (варіант 3е).

Друга позиція (скорчені на правому боці) у досліджуваній групі представлена лише двома похованнями.

Орієнтація інгумованих різноманітна, але в цілому домінують західні напрямки (13 похо-

вань). Останнє пояснюється як особливостями планіграфії могил, так і помітно розвиненою тенденцією до загального покладення померлих головами по колу за годинниковою стрілкою (рис. 1:2). Характерним для групи є і досить слабке застосування вохри в обряді (4 могили).

Поховальне начиння складається з керамічних, кістяних, кам'яних, дрібних металевих виробів тощо. У могилах Лимани 2/6 та Калинівка II 8/6' разом з катакомбними горщиками лежали типові пізньоямні набори прикрас (молотчоподібні шпильки, кістяні трубчасті пронизки — гладкі і з нарізкою - ікла-підвіски, короткі намистини), а також мідна пронизка, ратиця вівці-кози й уламок щелепи тварини [9]. При похованні Костянтинівка 2/4 (1931 р. розкопок) знайдено горщик, мідне чотиригранне шило з рештками дерев'яної ручки, кільце з тонкої мідної пластинки та крем'яний відщеп [10]. До комплексу Калинівка I 3/4 входили уламок посудини катакомбної форми, типово пізньоямний яйцеподібний горщик зі сплюсненим денцем й астрагал вівці-кози [11]. Ще в двох випадках (Веселий Кут 4/11, Тимофіївка 7/3) небіжчиків супроводжували сокири-молотки з твердих кристалічних порід і в одному (Виноградівка 1/14) — порфірита булава.

Як виявилось, названі пам'ятки помітно відрізняються від пізньоямних не тільки інвентарем. В останніх, наприклад, не спостерігається вузької локалізації могил у якихось певних секторах насипів, у закладах поховальних ям домінує не дерево, а камінь (71 %). Співвідношення основних позицій померлих зовсім інше: скорчені на спині кістяки становлять 59,7 %, скорчені на правому боці - 21,8 %, на лівому - 18,5 %, а вохровий ритуал є однією з провідних обрядових ознак - 59 % [12].

Разом з тим ямно-катакомбна група зближується з ранньокатакомбною (східнокатакомбною) за планіграфією поховань. За нашими спостереженнями, останні також групуються у південному півколі курганів. Крім того, перші й другі нерідко влаштовані в одних курганах (Лимани, К. 1 - 3; Новопетрівка I, к. 2; Калинівка I, к. 3; Калинівка II, к. 8). І, нарешті, в ранньокатакомбних комплексах кістяки з аналогічним ступенем скорченості теж покладені в першій (41 %) та третій (48,7 %) позиціях. Друга позиція тут також непопулярна (10,3 %).

З іншого боку, такі особливості групи, як переважне використання дерева у перекритті камер, рідкість вохрової підсіпки та тенденція до орієнтації скелетів по колу за годинниковою стрілкою притаманні раннім похованням ІК [13].

Таке поєднання в одній групі пам'яток ознак трьох культурних утворень є вагомим доказом на користь їхнього співіснування й взаємного впливу.

Не суперечить висновку й інвентар. Найчисленнішою його категорією є кераміка (19 екземплярів). Половину кількості становлять плоскодонні горщики, за формою похідні від пізньоямних і часто позбавлені орнаменту (рис. 2:1-5). Деякі прикрашені «серпчками» (рис. 2:6), шнуровою хвилястою стрічкою (рис. 2:7) чи відбитками гребінця (рис. 2:8-10). Цей тип горщиків має широке коло аналогій, довго побутує в катакомбних культурах багатьох регіонів, а в керамічному комплексі ІК стає провідним (при іншій техніці нанесення орнаменту) (рис. 3:1,2). Привертає увагу фрагмент посудини такої ж форми, але з трубчастими ручками на плічках і наліпним пружком довкола шийки; короткі потрійні вертикальні пружки є й на ручках (рис. 2:11). Такі ручки й подібне розташування пружків характерні для амфор дністровського варіанту ЯК (за В. О. Дергачовим) [14] та дещо раніших за них поселень типу Фолтешті II Запрутської Молдови [15], а також відповідного посуду молодшого етапу шнурових культур Центральної Європи, зокрема, Чехії [16]. Описаний фрагмент, як говорилося вище, зустрінутий у комплексі з пізньоямним горщиком (рис. 2:12).

Інший екземпляр зі струнким видовженим корпусом і заглаженою поверхнею, на плічках і шийці нанесено прокреслену «ялинку» та відбитки спірального штамп (рис. 2:13). Загалом він тяжіє до кераміки катакомбних культур, тісно пов'язаних з Північним Кавказом, або ж є північно-кавказьким імпортом [17].

Гострореберний горщик з вузьким плоским дном, судячи з публікації І. В. Фабриціус [18], прикрашений у катакомбній техніці відтиснутими тонким потрійним шнуром чи тасьмою смугами та довгастими ямками (рис. 2:14). Декілька прямих аналогій походять з місцевих поховань ранньокатакомбного типу та ранніх інгульських (рис. 3:3,4). Нечисленні уламки кераміки близької форми (без орнаменту) відомі й у верхньому

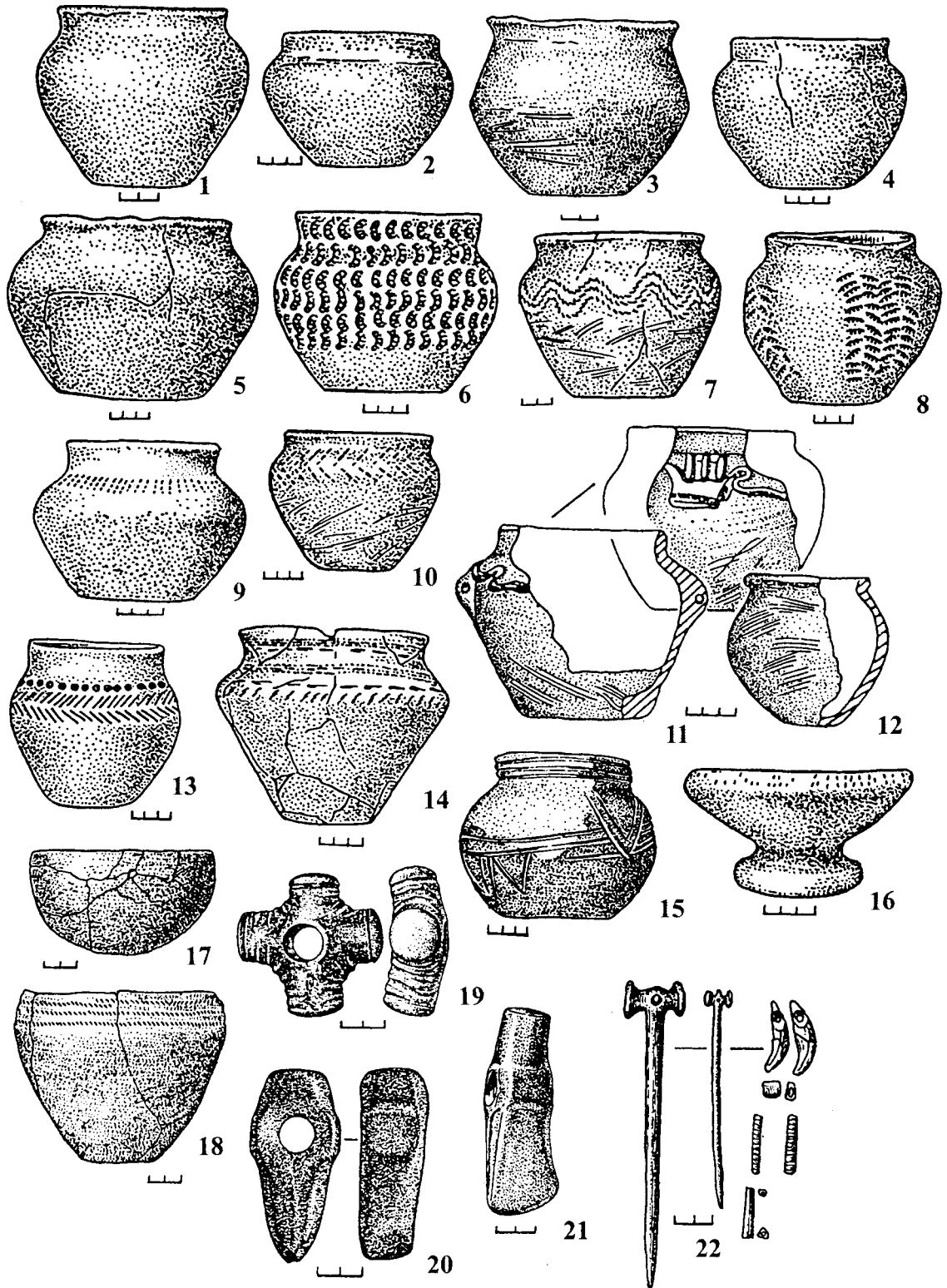

Рис. 2. Матеріали поховань ямно-катакомбного типу:

1. - Петропавлівка 2/5; 2. - Висунськ 1/7; 3, 22. - Калинівка II 8/6; 4. - Матросівка 1/1;
 5. - Костянтинівка (на Інгулі) 13/11; 6. - Христофорівка 7/5; 7. - Лимани 1/11; 8. - Тимофіївка 4/23;
 9. - Актове 7/9; Ю. - Старогорожене 3/12; 11, 12. - Калинівка I 3/4; 13. - Ковалівка VII 4/22;
 14. - Костянтинівка (на Бузі) 2/4; 15. - Лимани 3/7; 16. - Новопетрівка I 2/10; 17. - Новогригорівка (1974 р.) 2/15;
 18. - Привільне 4/28; 19. - Виноградівка 1/14; 20. - Веселий Кут 4/11; 21. - Тимофіївка 7/3.
 1-18: кераміка, 19-21: камінь, 22: ріг, кістка

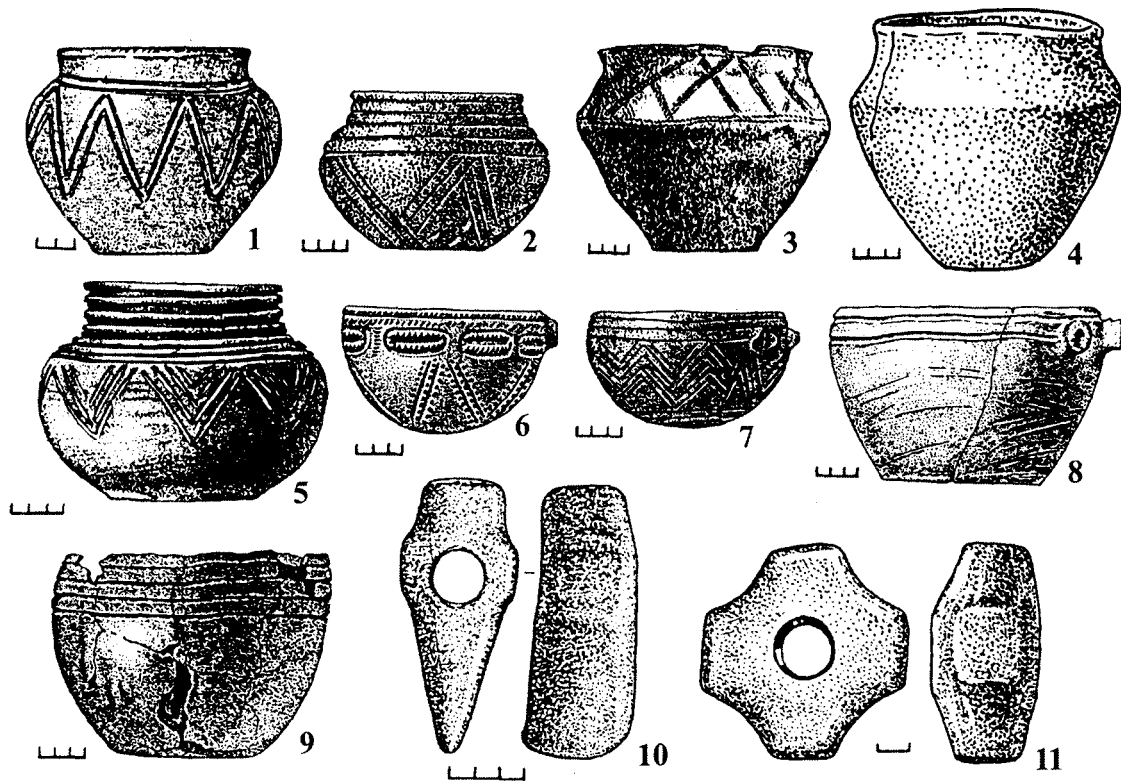

Рис. 3. Матеріали поховань інгульської культури

1. - Христофорівка 8/4; 2. - Тимофіївка 4/16; 3. - Бузьке 4/11; 4. - Костянтинівка (на Інгулі) 8/5;
5. - Добра Криниця 9/3; 6. - Новогригорівка (1974 р.) 1/45; 7. - Тимофіївка 5/6; 8. - Воляно-Лорине 1/13;
9. - Кам'янка 15/6; 10. - Мар'янівка 7/7; 11. - Виноградне 3/36;
1-9: кераміка, 10 - 11 : камінь.

пізньоямному шарі Михайлівського поселення, у групі А [19].

Виділяється посудина з кулястим приземкуватим тулубом і вузьким горлом (рис. 2:15). За морфологічними особливостями і врізним декором вона становить зразок амфороподібного посуду ІК, серед якого в Побужжі і Поінгуллі неважко знайти майже прямі паралелі (рис. 3:5).

Відзначимо курільницю без внутрішньої перегородки з круглою ніжкою, скупю прикрашену на вінцях дрібними ямками (рис. 2:16). Досить значна кількість таких виробів сконцентрована в Нижньому Подніпров'ї, на сьогодні більшість дослідників пов'язують їх з ЯК [20]. Проте в Побужжі відомий ще один зразок (з дореволюційних розкопок поблизу с. Мостового), пишно декорований у катакомбному стилі тонкими трубчастими наколами й прокресленими лініями [21].

Напівсферична круглдонна чаша (рис. 2:17) та висока конічна чаша із загнутими вінцями (рис. 2:18) розмірами, пропорціями, а остання — і розташуванням лінійного орнаменту (хоча й виконаного іншим способом) практично повто-

рюють відповідні типи чаш ІК (рис. 3:6-9), серед яких також трапляються вироби неоздоблені і без ручок.

Виразні кам'яні знаряддя. Хрестоподібна булава рідкісного «маріупільського» типу (рис. 2:19) неординарна не тільки через форму, а й завдяки застосуванню до каменю прогладженої (врізної) орнаментальної техніки, властивій для кераміки ІК. Того ж призначення вироби з катакомбних комплексів звичайно кулясті чи грушоподібні. Єдину подібну до наведеної булаву, але гладку і з коротшими виступами, знайдено в інгульському похованні Виноградне 3/36 на р. Молочній (рис. 3:11) [22].

Стосовно сокир-молотків зауважимо, що, відрізняючись поміж собою, вони разом з тим мають спільну ознаку: виділені уступом сплюснені щічки на рівні просвердлини (рис. 2:20, 21). У морфологічному відношенні обидві належать до варіантів одного з типів, поширених у комплексах ІК Правобережжя (рис. 3:10) [23], хоча окремі такі знахідки відомі в лівобережному Придніпров'ї, Північному Приазов'ї та Криму [24].

Отже, можна констатувати, що в досліджуваній вибірці справді немовби поєдналися певні риси ямної, ранньокатакомбної (східнокатакомбної) та інгульської катакомбної культур. Причому вплив останньої чіткіше проявляється в інвентарі, ніж в обряді. Таким чином трупа становить своєрідний продукт співіснування і взаємин племен вищеназваних культурних утворень.

Можливо, насправді подібних поховань більше, але з достовірністю вилучити їх із середовища безінвентарних пізньоямних могил важко.

Час появи і тривалість існування ямно-катакомбної групи визначається досить легко: адже всі поховання приурочені до другого і третього стратиграфічних горизонтів (етапів) пізнього періоду південнобузького варіанту ЯК.

Цікаво, що саме на другому етапі в Буго-Інгулецькому межиріччі фіксується різке збільшення кількості ямних поховань (порівняно з першим етапом у 1,7 раза), причому головним чином за рахунок поширення IV-V обрядових груп. У цей же час розповсюджується, особливо в Побужжі, звичай використання глиняної обмазки для герметизації могильних перекриттів. З'являються новачі й у матеріальній культурі у вигляді кістяних прикрас з молоточкоподібними шпильками, круглих бронзових блях і прямокутних ремінних обойм з пуансонним орнаментом. На цьому ж етапі збільшується кількість знахідок крем'яних наконечників дротиків (при відсутності вістрів стріл), відомі знахідки кинджалів з кременю (Антонівка 5/7) та миш'якової бронзи (Старогорожене 1/17) [25].

З урахуванням особливостей розглянутих вище пам'яток усе це вказує на освоєння регіону новими групами населення, у тому числі й катакомбними. На думку С. Н. Братченка, поховання в катакомбах у Південному Побужжі з'являються набагато пізніше за ямно-катакомбні (маються на увазі саме вони) [26]. Особливості проаналізованих вище пам'яток, навпаки, дозволяють припустити, що утворення їх є наслідком одночасного просування у регіон ранньокатакомбних (східнокатакомбних) та інгульських племен.

Абсолютна хронологія ямно-катакомбної групи встановлюється на підставі каліброваних радіокарбонних визначень віку зразків дерева з поховань другого і третього етапів пізнього періоду південнобузького варіанту ЯК [27]². Слід зазначити, що порядок розташування отриманих датуваль (див. табл.) в цілому не суперечить стратиграфічне простеженій у численних курганах послідовності чи співіснуванню певних обрядових груп, а разом вони охоплюють 25-21 століття до нашої ери. Деякі з могил IV типу (Христофорівка 1/1, Ki-578) датуються навіть ранішим часом (2920-2499 рр. до н. е., 1 сигма) [28]. Для точнішого визначення часу виникнення ямно-катакомбних пам'яток потрібні додаткові матеріали.

Таблиця. Результати радіовуглецевого датування пізньоямних поховань

Шифр поховання	Обрядова група (тип)	Лабораторний номер	Вік BP	Cal BC/AD
Отрадный 26/9	IV	Ki-478	3990 ± 100	2462 ± 156
Христофорівка 1/1 1	IV	Ki-549	3980 ± 200	2461 ± 289
Отрадный 1/22	V	Ki-399	3925 ± 110	2379 ± 160
Отрадный 1/21	I	Ki-452	3830 ± 120	2284 ± 171
Отрадный 1/21	I	Ki-7070	3890 ± 65	2388 ± 82
Отрадный 1/17	VI	Ki-431	3890 ± 150	2346 ± 214
Отрадный 36/4	VI	Ki-483	3660 ± 120	2028 ± 171

Пустовалов С. Ж. Анализ радиоуглеродных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в Baltic-Pontic Studies, № 7 (1999) // Vita Antiqua.- 2003.- № 5-6.- С. 45-59.; Пустовалов С. Ж., Телегин Д. Я., Ковалюх М. М. Радиоуглеродная хронология ямных та катакомбных памятников // Магістеріум.- Вип. 11. Археологічні студії.- К., 2003.- С. 24-27.

Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї // Археологія.- 1968.- Т. 21.

Васильченко С. А. К вопросу о взаимоотношении ямной и катакомбной культур в Поорелье // Некоторые вопросы археологии Украины.- К., 1977.- С. 3-14.

Марина З. П. О погребениях так называемого ямно-катакомбного типа // Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до. н. э.).- Днепропетровск, 1982.- С. 46-50.

Погорелое В. И. Ямно-катакомбные погребения Среднего Дона // СА.- 1989.- № 2.- С. 108-126.

Фисенко В. А. Погребения ямно-катакомбного типа Калмыкии и их место среди памятников бронзовой эпохи Северо-Западного Прикаспия // СА.- 1970.- № 1.- С. 58-66.

Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Раскопки курганов на Ингульце // АО 1968 г.- М., 1969.- С. 252-253. Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Раскопки курганов на Бугском лимане // АО 1969 г.- М., 1970.- С. 234-235.

² Дякую керівникові Київської радіовуглецевої лабораторії М. М. Ковалюху за проведено калібрування визначень.

8. Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова Й. Н. О памятниках эпохи меди - ранней бронзы в бассейне р. Ингула // Древности Поингулья - К., 1977.- С. 7-36; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область. Южнобугский вариант // САИ.- Вып. В1-3.- К., 1986.- С. 50-61.
9. Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Отчет о раскопках курганов у сел Лупарево и Лиманы Николаевской обл. // НА ІА НАНУ- Ф. № 1969/27.- Ф.о. №№ 5743, 5744; Никитин В. И. Отчет НКМ об охранных раскопках в 1983 г. // НА ІА НАНУ- Ф. № 1983/56.- Ф.о. № 20955.- Рис. 214, 215.
10. Черняков И. Т. Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.- К., 1981.- С. 26.
11. Никитин В. И., Снытко И. А. Отчет НКМ об охранных раскопках в 1982 г. // НА ІА НАНУ- Ф. № 1982/89.- Ф.о. № 20512.- С. 33-34.
12. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Вказ. праця.- С. 14-20. Цифри усереднені на підставі зведених даних по окремих районах.
13. Фоменко В. М. Передінгульська група пам'яток ранньокатакомбного часу // Магістеріум.- Вип.12. Культурологія.- К., 2003.- С. 80.
14. Дергачев С. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.- Кишинев, 1986.- С. 44-46, Рис. 9: 12-13.
15. Petrescu-Dombovici M., Dinu M. Nouvelles foilles archéologiques à Foltesti // Dacia (NS.) - Vol. XVIII.- Obr. 44, 65.
16. Buchvaldek M. Kultura se sfmrovou keramikou ve Střední Evropě. I. Skupiny meri Narce a Bilymi Karpaty // Praehistorica.- 1986.- XII.- S. 105, Obr. 44, 65
17. Нечитайло А. Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке - К., 1978.- С. 53, 90, Рис. 36; Кияшко А. В. Параллели в орнаментации керамики и других предметов эпохи средней бронзы Предкавказья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе / Тез. докл. научн. конф.- Донецк, 1989.- С. 93-94.
18. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.- К., 1951.- Табл. IV, 3.
19. Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.- К., 1962.- С. 99, Табл. XI, 1-4.
20. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу.- Луганськ, 2001.- С. 55-56; Кайзер Э. Курильницы и чаши на подставках // Чтения, поев. 100-летию деят. В. А. Городцова в ГИМ / Тез. конф.- Ч. I.- М., 2003.- С. 54-57.
21. Черняков И. Т. Курильница доби бронзи з Південного Побужжя // Археологія- 1974.- 13.- С. 54-57.
22. Klovko V. I., Pustovalov S. Z. The warfare of the Northern Pontic Steppe - Forest-Steppe pastoral societies: 2750-2000 B.C. // BPS.- Vol. 2.- 1994.- Fig. 2:9, P. 203.
23. Попандопуло З. Х. Курганы эпохи меди - бронзы Бабурского могильника // ДСПК.- Запорожье, 1993.- Рис. 5:3
24. Колотухин В. А. Тоцкое Г. Н. Курганные древности Крыма. III.- Запорожье, 2000.- Рис. 95:4; Пустовалов С. Ж. Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой могилы у с. Барвиновка Запорожской области // ССПК.- IX.- Запорожжя, 2001.- С. 127.- Рис. 5:6.
25. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Вказ. праця.- С. 55-57.
26. Братченко С. Н. Вказ. праця - С. 38.
27. Некалібровані визначення опубліковані у статтях: Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова Й. Н. Вказ. праця.- С. 28; Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины // СА.- 1977.- № 2.- С. 5-19.
28. Forenbaher S. Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age // Aniquity.- 1993.- Vol. 67.- № 255.- P. 241.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО - Археологические открытия, Москва
 ДСПК- Древности Степного Причерноморья и Крыма, Запорожье
 ІК - Інгулська культура
 НКМ - Николаевский краеведческий музей
 СА - Советская археология, Москва
 САИ - Свод археологических источников, Киев
 ССПК - Старожитності Степового Причорномор'я і Криму, Запоріжжя
 ЯК - Ямна культура
 ЯКІО - Ямна культурно-історична область
 BPS - Baltic-Pontic Studies, Poznan

V. Fomenko

BURIALS OF THE MIXED PIT-CATACOMB CULTURAL TYPE IN THE REGION BETWEEN BUG AND INGUL RIVERS

The article is dedicated to separation and analyzing of burial complexes of mixed Pit-Catacomb cultural type which set the beginning and duration of coexistence late Pit-grave tribes with the early Catacomb (east Catacomb) and Ingul cultures peoples. The chronology and specific features of this group are determined.